

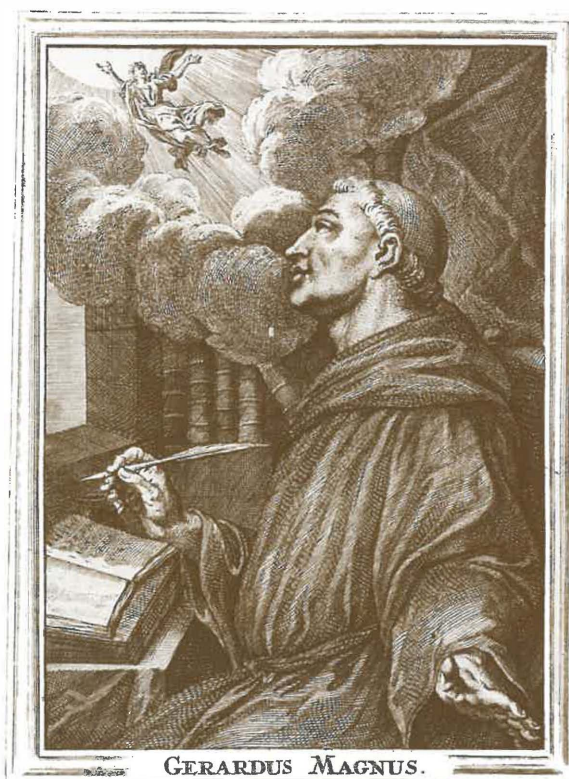
Geert Grote bracht mensen tot inkeer

Een kerkhervormer vóór de hervorming

Duitsland heeft een Luther gehad, Frankrijk een Calvin en Zwitserland een Zwingli. Is ons land de andere landen voor geweest met Geert Grote? Was Grote een voorloper van de Hervorming? En wat hield zijn prediking in?

Toen Salome Sticken (circa 1369 - 1449) ongeveer twintig jaar was, nam haar leven een ingrijpende wending. Salome stamde uit een aanzienlijke familie in de stad Groenlo. Haar vader Harmen Sticken was rond 1380 onder het gehoor gekomen van Geert Grote van Deventer. Diens oproep tot bekering had grote indruk op hem gemaakt, zodat hij de rest van zijn leven in het teken van de boetedoening stelde. Voortaan droeg hij een maliënkolder direct op het lichaam en daarover een haren kleed. Hij sneed de zolen uit zijn schoenen, zodat hij barrevoets rondliep zonder dat anderen dat merkten. En met enige regelmaat geselde hij zichzelf, als een middel om de zonde uit zijn lijf te bannen. Bij die geselingen was Salome regelmatig aanwezig, en soms nam ze er zelf aan deel. Toch maakte dit leven van penitentie aanvankelijk niet zo'n indruk op het meisje. Rond haar veertiende genoot ze van de mooie kleren en de sieraden die ze zich dankzij haar stand kon veroorloven, en van de aandacht van mannen die daar het gevolg van was. Maar dat veranderde in het zicht van het jaar 1390. De paus van Rome riep dat jaar uit tot jubeljaar: ieder die naar Rome kwam, zou - bij gebleken berouw - een aflaat voor zijn zonden krijgen. Salome maakte zich de penitentie waartoe de levenswijze van haar vader opriep, nu uiteindelijk eigen. Maar in plaats van naar Rome te gaan, meldde zij zich aan bij het Meester Geertshuis in Deventer.

Dit huis was door Geert Grote in 1374 ter beschikking gesteld van arme vrouwen die een godsdienstig leven wilden leiden. In het begin hadden de bewoonsters dan ook moeite met Salome vanwege haar chique komaf. Maar ze paste zich aan het sobere bestaan in het zusterhuis aan, en al gauw was ze toonaan-

gevend door de voorbeeldige manier waarop ze ernst maakte met het religieuze leven. En omdat ze veel bestuurstalent bleek te bezitten, werd ze al in 1392 tot 'meesterse' van het huis gekozen.

In 1408 sommeerde Johannes Brinckerinck, Salome's biechtvader in Deventer, haar om mee te werken aan de opbouw van Diepenveen. Dit was een echt klooster, waarvan de ingezetenen de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid aflegden. Het was het eerste vrouwenklooster dat werd opgenomen in het kort tevoren gestichte Kapittel (bovenlokaal kloosterverband) van Windesheim. Salome gehoorzaamde, en al in 1412 werd ze priorin. Ze zou dat tot 1446 blijven. Op verzoek van het kapittelbestuur ►

Koen Goudriaan (1950) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn wetenschappelijke belangstelling geldt het religieuze leven in de Nederlanden van de late middeleeuwen, en de Moderne Devotie in het bijzonder.

Gravure van Geert Grote (Latijnse naam: Gerardus Magnus). Op afbeeldingen wordt Geert Grote altijd afgebeeld met één of meer boeken bij zich. Meestal leest of schrijft hij. Collectie Historisch Museum Deventer.

Het Getijdenboek van Geert Grote is het meest gelezen laatmiddeleeuwse boek in de volkstaal in de noordelijke Nederlanden. Het is een gebedenboek dat op vaste (ge)tijden van de dag (metten, primen, lauden, tertsen, sexten, nonen, vespers en completen) ter hand genomen werd. Exemplaar Huis Bergh, Hs. 4.

schreef Salome zelfs een *Leefregel* ten behoeve van vrouwenkloosters.

Het levensverhaal van Salome Sticken illustreert het effect dat van de prediking van Geert Grote uitging. Het optreden van Grote riep een religieuze beweging in het leven, de Moderne Devotie, die het aanzien van Nederland en de aangrenzende gebieden gedurende het laatste deel van de middeleeuwen ingrijpend veranderde.

Carrière in de kerk

Meester Geert Grote (geboren 1340) stamde uit een welvarende bestuurdersfamilie uit Deventer en was voorbestemd voor een kerkelijke carrière. Hij werd in de gelegenheid gesteld om in Parijs te gaan studeren, waar zijn leven niet veel verschilde van het gewone studentenbestaan. Maar op 32-jarige leef-

- monddood werd gemaakt. Grote besteedde zijn tijd nu aan het vertalen van het getijdenboek - een cyclus van gebeden voor de zeven getijden van de dag - uit het Latijn in het Nederlands. Al het volgende jaar, op 20 augustus 1384, overleed hij aan de pest.

Misstanden

Wat was er volgens Grote nu mis met het godsdienstige leven in zijn tijd? Hij had een strenge boodschap voor de kloosterlingen, priesters en voor de gewone leken. De kloosters van zijn tijd lagen voor een groot deel op het platteland en hadden een aristocratisch karakter. Ooit waren ze begonnen met de strenge naleving van de kloosterregels, maar daarvan was niet veel meer over. De adellijke jongelieden die monnik of non werden, deden dat veelal omdat hun familie dat wilde; ze probeerden binnen de kloostermuren het comfortabele leven voort te zetten dat ze gewend waren. Grote maakte de kloosters vooral twee verwijten: simonie en het herbergen van *proprietarii*. Simonie - genoemd naar de tovenaars Simon uit het bijbelboek *Handelingen* - is het kopen van ambten of posities waaraan een geestelijk voorrecht verbonden is. Je kwam, aldus Grote, het klooster niet in omdat je er roeping voor had, maar omdat je familie een flink geldbedrag meegaf. En eenmaal binnen verwaarloosden velen de geloften, met name die van armoede, en hielden er privébezit op na: de *proprietarii*.

Ook in de kerkelijke hiërarchie was het bederf binnen geslopen. Geld en seks waren de oorzaak. Kerkelijke rijkdommen werden aan de verkeerde dingen besteed. Zo kon men het geld dat werd uitgegeven aan de Domtoren in Utrecht volgens Grote beter besteden aan de armen. Kerkelijke ambten werden nagestreefd omdat ze lucratief waren, en ook hier kwam veel simonie aan te pas (Grote zelf kon er van meepraten). Seminaries waren er niet, kerkelijke toelatingsexamens werden niet afgenomen. Aan de universiteiten stak je niets nuttigs op voor de pastorale praktijk: hier heerste de scholastiek, een wetenschappelijke methode die het geloof beredeneerde met behulp van de logica en die zich aan allerlei spitsvondigheden te buiten ging, zoals de vraag 'hoeveel engelen er kunnen dansen op de punt van een naald'. Het priestervak leerde je dus in de vorm van stage bij je oom of... je vader. Daarmee zijn we bij het celibaat. Dat was al eeuwen eerder door de kerk verplicht gesteld,

tijd - hij had toen al een aantal goed betaalde kerkelijke baantjes in de wacht gesleept - werd hij ernstig ziek en voelde zijn einde naderen. Daarop bekeerde hij zich, verbrandde de boeken over astrologie en magie, waarop hij erg gesteld was, gaf zijn baantjes op en bestemde zijn ouderlijk huis in Deventer tot onderkomen voor arme vrouwen. Vervolgens ging hij jarenlang in retraite in het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, dat tot de strenge orde van de Kartuziers behoorde. In 1379 begon zijn publieke optreden met een reeks preekcampagnes in alle belangrijke steden van het toenmalige bisdom Utrecht, dat het grootste deel van het huidige Nederland besloeg. Omdat hij de misstanden die hij tegenkwam onverbloemd hekeld, maakte hij veel vijanden. Die kregen in 1383 gedaan dat Grote - die slechts het diakenambt bezat, dat wil zeggen één wijdingsgraad lager dan het priesterschap

maar het werd nog altijd gezien als iets dat van boven af werd opgelegd. Veel priesters hielden er dan ook een huishoudster op na die tevens hun vriendin was. Grote gruwde ervan. De priester was geroepen tot het meest verhevene dat er op aarde bestaat, het consacreran van brood en wijn van de mis. Zou de priester dat dan met overspelige handen doen?

Aan de top van de kerk, ten slotte, was er nog een ernstige misstand, het Westers schisma. Sinds 1378 waren er twee pausen, die van Rome en die van Avignon, elk met hun eigen Europese aanhang. Zoals bijna iedereen in de Nederlanden koos Grote voor de paus van Rome. Maar verhoudingsgewijs besteedde hij aan dat probleem de minste woorden: wat er op de kerkelijke werkvloer in zijn eigen land gebeurde, baarde hem veel meer zorgen. Van de leken vond Grote dat ze te weinig ernst maakten met hun godsdienstig leven. Hij riep hen op tot bekering, gehoorzaamheid aan Gods geboden, het doen van werken van barmhartigheid en boetedoening voordat hun ziel onherstelbare schade zou oplopen. Aldus veroorzaakte hij veel onrust, iets wat stadsbestuurders niet graag zagen. Een van hen riep Grote zelfs op: 'Laat ons in vrede naar de hel gaan', uiteraard tevergeefs. Maar veel gewone mensen werden door Grote's prediking wel geraakt. Ze zagen dat hij - anders dan de predikers die ze gewend waren - zelf het goede voorbeeld gaf. In de snel groeiende steden van ons land raakten de vele nieuwkomers snel hun godsdienstig en moreel kompas kwijt: maar hier was een man die duidelijk richting wees. En dat Gods toorn hen kon treffen, konden ze zich goed voorstellen: de ene pestepidemie na de andere geselde immers de samenleving.

Moderne Devotie

De oplossingen die Grote aandroeg voor de religieuze problemen van zijn tijd kunnen dus onder één noemer worden gebracht. Het ging Grote ten diepste om verbetering van de persoonlijke kwaliteit in alle geledingen van de kerk. Hij was niet principieel tegen het kloosterwezen: zijn kritiek gold monniken en nonnen die hun roeping niet serieus namen. Tegen de priesters van zijn tijd ageerde Grote met alle scherpste, maar het feit dat hijzelf niet tot priester wilde worden gewijd, is een bewijs voor de hoogachting die hij het priesterschap toedroeg. Grote stond voor honderd

procent achter de kerkelijke sacramenten. Dat het schisma hem niet erg interesseerde, komt doordat hij de kerk niet *top down* maar *bottom up* wilde hervormen. Die hervorming gold ook de leken. Die moesten zelf verantwoordelijkheid nemen voor het religieuze gehalte van hun leven. Daarom ook moesten de getijden en andere geestelijke teksten in de volkstaal kunnen lezen: vertalingen waren belangrijk. Hij zag ook in dat men het best met de jeugd

'Stadsbestuurders zeiden: 'Laat ons in vrede naar de hel gaan''

kon beginnen. Als bewoonsters voor zijn huis in Deventer, het Meester Geertshuis, zocht hij vooral jonge meisjes. En in Deventer en Zwolle probeerde Grote vooral gehoor te krijgen bij de (mannelijke) schooljeugd aan de beroemde Latijnse Scholen.

De bekering van de leken zoals Grote zich die voorstelde, oriënteerde zich vooral op de drie 'evangelische raden'. Mattheüs 19:12 spreekt van 'gesnedenen (eunuchen, seksloze mensen) die zichzelf gesneden hebben ter wille van het Koninkrijk der hemelen'. In Mattheüs 19:21 geeft Jezus het advies om al je bezittingen te verkopen, de opbrengst aan de armen te geven en zelf een schat in de hemelen te bezitten. En in Mattheüs 20:26 zegt Hij: 'Wie onder u groot wil worden, zal uw dienaar zijn, en wie onder u de eerste wil zijn, zal uw slaaf zijn'. Afzien van seks, bezit en van het volgen van je eigen wil: daarop kwam het aan. Maar kuisheid, armoede en gehoorzaamheid vormden ook precies de inhoud van de drie ►

In 1441 werd dit huis aan de Straat van Sevenhuysen in Harderwijk verkocht aan enkele priesters uit Zwolle om er een fraterhuis van te maken. De Zwolse fraters behoorden tot de orde van de Broeders des Gemeenen Levens. De paters raakten het huis kwijt toen Harderwijk koos voor de protestanten. Het werd toen een pesthuis.

De schedel van Geert Grote is bewaard gebleven. Uit respect voor zijn betekenis maakte men na 1855 een speciale houten kist. Hierin wordt zijn schedel samen met die van zijn volgeling Florens Radewijns (stierf in 1400) en enkele botten bewaard. Collectie Historisch Museum Deventer.

kloostergeloften. Niet dat Grote wilde dat iedereen die zich bekeerde die geloften zou afleggen. Maar de drie raden waren in zijn ogen wel de beste formulering van wat het volmaakte christelijke leven inhield, een baken voor hen die in de wereld bleven en zich niet in een klooster terugtrokken.

De boodschap van Grote sloeg enorm aan, vooral bij de leken, maar ook onder de priesters en de kloosterlingen. Er ontstond een machtige maatschappelijke beweging, waarvoor de grote geschiedschrijver van de beweging, de Zwollenaar Johannes Busch (midden vijftiende eeuw), de benaming

van gelijkgezinden te vormen. De derde tak van de Moderne Devotie bestond uit echte kloosterlingen, de regulieren, die de kloosterregel van Sint-Augustinus volgden. Het eerste klooster-nieuwe-stijl was dat van Windesheim (bij Zwolle), gesticht in 1387. In de decennia daarna groeide deze tak uit tot het Kapittel van Windesheim, met meer dan honderd aangesloten kloosters, tot diep in Duitsland aan toe.

Voorspel op de reformatie?

Welke plaats in de geschiedenis moeten we aan Geert Grote en zijn beweging toekennen? Opvallend is dat na tijdens de Republiek de herinnering aan de Moderne Devotie positief bleef. De beweging was ondubbelzinnig ontstaan in de noordelijke Nederlanden en dus van eigen bodem. Protestantse theologen en historici legden vooral de nadruk op de broeders des gemenen levens. Zij prezen (en overdreven) de aandacht van de broeders voor het onderwijs, en benadrukten dat zij geen kloostergeloften aflegden. In hun verzet tegen het roomse monnikenwezen meenden de protestanten de broeders dus aan hun kant te hebben. In de negentiende eeuw kwam daar voor vooruitstrevende protestanten nog een element bij. Zij ervoeren de dogma's van de kerk als een keurslijf en waren wars van theologische spitsvondigheden. Ook hierin meenden ze de devote broeders als bondgenoten te hebben, die immers niets moesten hebben van de scholastiek. Zo werd de Moderne Devotie de voorloper van het protestantisme (en van het bijbels humanisme). Had Duitsland een Luther gehad, Frankrijk een Calvijn en Zwitserland een Zwingli, ons land was alle buurlanden voor geweest met Geert Grote. Op deze interpretatie is veel af te dingen. De betekenis van de Moderne Devotie voor het onderwijs werd overschat. De eenzijdige nadruk op de broeders onttrok de kloosterlijke tak van de Moderne Devotie aan het oog, evenals het feit dat Grote helemaal niet principieel tegen het kloosterwezen was. Grote onderschreef ook de katholieke leer van de sacramenten, inclusief die over de transsubstantiatie; aan de speciale rol van de priesterschap twijfelde hij geen moment. En met zijn typering van het christelijke leven aan de hand van de drie raden wees hij de leken een weg die hen automatisch in de richting van het kloosterleven voerde. Luther hief het onderscheid tussen priesters en leken op

Devotio moderna, 'vroomheid van onze tijd', in zwang heeft gebracht. Busch brengt drie typen leefwijze met de Moderne Devotie in verband: broeders en zusters des gemenen levens, tertiariissen, en reguliere kanunniken en kanunnikessen. Leken, vooral vrouwen, sloten zich in privégemeenschappen aan om een gezamenlijk godsdienstig leven te leiden, in gemeenschap van goederen maar zonder de klassieke geloften af te leggen of een kloosterregel te volgen. In de broederhuizen woonden overigens niet alleen leken, er waren ook altijd priesters en lagere geestelijken bij. De tertiariissen, verenigd in het Kapittel van Utrecht,

'Tegenover de pracht en praal van de Bourgondische cultuur zorgde de *Devotio Moderna* voor een contrapunt'

legden ook geen plechtige geloften af, maar zij volgden wel een regel, de 'derde regel van Sint-Franciscus' (vandaar hun naam). Deze regel was oorspronkelijk bedoeld voor leken in de wereld, maar de Moderne Devoten pasten haar toe op het leven van bekeerlingen die zich hadden teruggetrokken om verenigingen

en bestreed de gedachte dat aan het kloosterleven een christelijke meerwaarde moest worden toegekend. Niets van dit alles vinden we bij Grote. Het is dan ook te begrijpen dat de protestantse interpretatie van de Moderne Devotie van katholieke zijde werd afgewezen. Nijmeegse geleerden, zoals de - inmiddels zalig verklaarde - pater Titus Brandsma en R.R. Post, hebben het katholieke karakter van Geert Grote en zijn beweging inmiddels afdoende aangetoond.

Nu het problematisch is geworden om de Moderne Devotie als voorloper van de reformatie te beschouwen, moeten we de betekenis van deze beweging vooral zien in de specifieke kleuring die ze aan onze vijftiende eeuw heeft gegeven. Tegenover de pracht en praal en de uiterlijkheid van de Bourgondische cultuur zorgde de *Devotio Moderna* voor een contrapunt, waarin het op soberheid, ernst, ingetogenheid, zelfreflectie en 'innigheid' aankwam. Bovenal betekende zij een explosie aan creativiteit in tekst en geschrift ter ondersteuning van de religieuze zelfontplooiing. Onze bibliotheken en archieven liggen vol met

materiaal dat hiervan getuigt. Onderzoekers, met en zonder confessie, werken tegenwoordig dan ook eendrachtig samen om deze schatten te ontsluiten. Het blijvende belang van Grote's oproep tot bekering is geweest dat deze grote groepen mensen heeft gebracht tot inkeer en zelfbespiegeling, tot inspanning om zichzelf te leren kennen. Daarin zochten ze ondersteuning bij het geschreven woord op een schaal en met een intensiteit die tevoren onbekend waren. ■

Literatuur

- John Van Engen, *Sisters and brothers of the common life. The Devotio Moderna and the world of the Late Middle Ages* (Univ. of Pennsylvania Press 2008).
- G. Epiney-Burgard, *Gérard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion Moderne* (Wiesbaden 1970).
- Koen Goudriaan e.a., *Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer* (Nieuwegein 2008).
- Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004).
- R.R. Post, *The Modern Devotion: Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).

Rijksmuseum van Oudheden

BRENG DE GESCHIEDENIS TOT LEVEN IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden vertelt de geschiedenis van het oude Egypte, de Griekse en Romeinse wereld, het vroege Nederland en het oude Nabije Oosten aan de hand van archeologische voorwerpen. Met bijzondere schoolprogramma's brengen wij de geschiedenis tot leven.

ontwikkeld in samenwerking met vakdocenten
afgestemd op het niveau van de leerlingen
begeleiding door ervaren museumdocenten
aansluiting op de kerndoelen

BESTEL NU DE NIEUWE FOLDER OP WWW.RMO.NL/FOLDERVO

VOORTGEZET ONDERWIJS
2011/2012

Rijksmuseum van Oudheden